

הגנה, יצרה צורות חיים נפלאות. כמו הקיבוץ והמושב, החייתה את השפה העברית. הקימה את המדינה — כל הכבוד למה שעשתה. אך אין לה מה לתת יותר, אין לה מה להציע. אנשים מחפשים דבר להיאחז בו. מחפשים "נשמה יתירה". משהו שמעל לחיים החומריים. מחפשים גם את "השורש העצמי" שיתן טעם לחיותם כאן. אם כן פונים אל הדת. הדת של עמם, העונה להם על הצורך הזה:

כן, זהו החסר הרוות. רווח מאד. נדמה לי כמעט מוסכם על הכל. ואישר לו נשמע מפעם לפעם — לעתים ממעמקי לב מתלבט, שגילה אור בקצה המנהרה החשוכה — מפני החוזרים בתשובה.

אחר "החוזרים בתשובה" אין לנו רשות להרהר. כל מקרה הוא מקרה לעצמו, וכל מקום שיש בו אמונה כנה — הוא אדמת-קודש. של נעליך. אבל מה על התופעה החמונית יותר? מה מידת עומקה?

ישנו הדיכוי הפוליטי. כמוכן, המתקשר ל"מהלך החדש": התערערות הבטחון הפנימי. בצידקת הציונות כתנועה מדינית. מדוע נתערער הבטחון? האם הציונות פחות צודקת היום מאשר לפני מאה שנה? הנשנתה משהו בגורל העם היהודי המפורד כמיעוט בין העמים? — הוא נתערער, מאז השנים שלאחר מלחמת שתי-היהודים, בשל השליטה המתמשכת — שלא נראה סופה — באוכלוסיה גדולה שאינה רוצה בנו, ועוד יותר בשנים שלאחר מלחמת יום-כיפור, כשגם האפשרות והתועלת של שליטה זו נעשו מפקפקות. ונתברר שהיא מסכנת את עצם הקיום. הוא נתערער בשל ההתקפות הגוברות של "כל העולם" עלינו. העולם "הצודק" — "הליבראלי", "השמאלי", "האנטי-אימפריאלי-ליסטי", "האנטי-גזעני" — כמו גם העולם העשיר והשבע, השולט באוצרות-הטבע, בהון, בנשק: הוא נתערער בשל חולשת-ההדת שתקפה אותנו נוכח "ההסכמה הכללית" הזאת, בשל "הנטייה להי" כמעט מפני האבטורטיט של כל העולם, כפי שכתב אחד-העם ב"חצי נחמה" נטייה המוצאת לה ביטוי בהלקאה-עצמית בלתי פוסקת. עד כדי שנאה-עצמית. ואם אין בטחון בצדקתה המורית והראציונאלית של הציונות, ובכליזאת נשארים כארץ וחיים בה ומקיימים משפחות ועובדים ועושים עסקים — בא החיפוש אחר הצדקה אי-רא-ציונאלית: "ישראל בטח בה"; "אל תירא עבדי יעקב".

וישנו הדיכוי התרבותי. במשך שני דורות העניקה תנועת העבודה — הלוח של "הציונות החילונית" — לא רק את מיטב כוחה וחילה, אלא גם תוכן רוחני לעם. פריקת עול הדת — בצורתה הגלונית — לא היתה לעבר החומרניות, אלא ליצירת תרבות-חיים חדשה שהיו לה אטריבוטים כמורדתיים: אמונה, סמלים ומופתים, "שולחן ערוך" של מצוות עשה ולא-תעשה, תורה שבכתב ותורה שבעל-פה. כל זה לא היה נטולי-שורשים — מעין בריאה חדשה שהמציאו אותה פורקי-עול — אלא מזיגה של יסודות. הן מן התרבות העברית העתיקה לדורותיה, הן מן המסורת והפולקלור היהודיים, והן ממה שהחיים החדשים יוצרים בהתהוותם. אותה, "נשמה יתירה", שמחפשים עכשיו בנרות והולך-כיום למוצאה בבתי-כנסת, בשיבות, בחצרות רביים ובלימודי "תודעה יהודית" — היתה קיימת: היא חפפה את המעשים, בנשורים האחרונים, בהדרגה, בהשלמה. התפרקה תנועת-העברו דו מכל אלה: אין לה עוד דת. כל מה שהיא מבטיחה לתומכיה הוא שכר בעולמי-זהה. שכר גבוה יותר, צמוד, "מדינת רווחה" שצויה עבודה קצרה יותר, טיול לחו"ל לכל פועל. אך שכר בעולמי (הצדע בעמ' 18)

הזה אפשר להשיג בדרכים קלות יותר מאשר באמצעות תנועת העבודה או העבודה. ומי שמחפש משהו "למעלה מזה", אומר: "חשיבנו אליך ונשובה..."

אם כן אנו שבים מעטימעט לאחור. ואם ימשך המהלך הזה ויאץ (שבו גוברים בדרך-כלל, כפי שמלמד אותנו הנסיון האינסטורי, הקיצוניים על המתונים) — נשוב גם אל לפני ימי "ההשכלה", לפני ימי האמנסיפציה. כל חלל ריק מתמלא — כפי שלמדנו פעם בפיסיקה. הלכה-ילה, "דת העבודה" — באה דת אבותינו ומילאה את המקום הפנוי. האם זה רע כליכך? רע יותר מריקנות גמורה? — בערב יום-כיפור, בכליזאת, הרחובות שקטים ונקיים, מכוניות לא צופרות, המזללות נעולות, הטל-וויזיה לא רועמת מכל הלון ומרפסת — ממש תענוג — והרגשת חן שוררת בכל. ובמקום שתשוללנה כניפיות ריקים-ופוחים בזויר — הרי מושב שיתכנסו בבתי-הכנסת לשמוע אל התפילה. ואם לא שומעים, מחמת הרעש, גם אז לא נורא — כי גם ברעש אדוני.

מן התופעה הזאת אי-אפשר להתעלם עוד, היא נעשית מרביתם בחייו: קיים מעין "רנסאנס" דתי בישראל. מי שהו בארץ עשרות שנים, מהן מלפני קום המדינה, נוכח בזה יוסר יום כמו עינוי: מסביבו מתרבים והולכים חובשי הכיפות, ברחובות כהנות, באולמות הקונצרטים, בתיאטרון, בקולנוע, במסעדות ובאוטובוסים. במשרדים ובין לובשיה-מדים נושאי-הנשק, בחיי נוסח צעני בכל פינה, כמותם — בתיספר דתיים וישיבות. שכונות שלמות — גדולות — בערים מתאכלסות במשפחות דתיות, המקיימות חיים קהילתיים אוטונומיים; ואין צורך לומר "ישובים שלמים, מושבים וקיבוצים, במקביל לכך — כובשים ותכנים הדתיים, הסמלים הדתיים, הסממנים הדתיים, מקום נרחב יותר ויותר בהינוך האזרחי והצבאי, בכללי התקשורת הממלכתיים ("פסיקו של יום", מישנה יומית, שעורי דת בראדיו, שאלות-תשובות, הכניות "מורשה" על שלווחתיהן השונות; אפילו "רגע של עברית", במהדורתו החדשה, מטפטף יסודיים "תודעה יהודית" בדלת האחרית), בחיי הקהילה ובטכסיו. במקביל לכך — מתעצמת והולכים גם הנכסים החומריים של "הכנסייה" היהודית: באנקים, חברות קבלניות ומסחריות, בנייני ציבור, קרקעות, פינאנסים. אם לפנינו נחשבה חברת-העובדים ההסתדרותית — לשבח או לגנאי — כ"מדינה בתוך מדינה", הנה עכשיו דחקה את רגליה, ממלכת כוהנים וגוי קדוש", כ"מדינה לכה בתוך ממלכה", שמשאית-נפשה — הלגיטימית — היא להיות הממלכה כולה. היהדות הדתית, על כל גווניה, יכולה להיות גאה: התודעה הדתית מתפשטת והולכת, היא פורחת! (והאפיקורסים להכעיס יאמר: היא פושה והולכת... פורחת כנגד בעור...): הלומה מתגשם והולך, ואם לא תגשם עדיין, הרי זו כבר "אתי חלתא דגאולה", ועיניה חזות איך "מלאה הארץ... כמים לים מכסים". היא עושה נפשות, בקצב מהיר, של המאה העשרים, ובלשון הפרסומת של המאה הזאת, היא יכולה להכריז: יותר ויותר אנשים חובשים כיפות, נסה גם אתה — ותיווכח!": או: "כטח בהשם יתברך — כי מי שבוטח בטוה!"

וצריך להדגיש מיד: כל זה מתהווה לעינינו ללא כפייה. לא כפייה שלטונית ולא כפייה חומרית. ואם גם קיימים בישראל חוקים של מה שקוראים "כפייה דתית" — בענייני אישות, כשרות במקומות ציבוריים, שמירת שבת ועוד — הרי בעינינו אמונה אין אונס. שורת דמוקראטיה גמורה, כמו בכל מדינה דמוקראטית-מערבית, ויותר מברבות מהן, כל דכפין יילך ויתפלל, יישב ויקיים מצוות, ומי שמחלל אותן — ברשות הפרטית, ולרוב גם ברשות-הרבים — שום רע לא יאונה לו. התופעה שאנו עדים לה היא הולך, "שטיכ", כמעט בלתי-צפוי: מי פילג ומי מילל, לפני שלושים, ארבעים, חמשים שנה — שתמורה כזו תתחולל בארץ...

באופן המוחשי ביותר אפשר היה להיווכח בזה בימים הנוראים שעברו-עלנו-לטובה: מעולם — עד כמה שזכור — לא מלאו בתי-הכנסת מתפללים רבים כליכך כמו בשנה הזאת.

ולשמוע? האמנם שמעו? — זוהי כבר שאלה אחרת. המחזה (בכל שמונה אולמי התפילה, ככולם כאחד), למען האמת, לא היה מרנן ביותר. גם לא מעורר חרדת-קודש, בשעת התפילה. האמורה יותר מכל תפילה אחרת, לעורר את הלב לתשובה ולהשבוי-הנפש: רעש והמולה, אף לא רגע אחד של דממה, קולות עולים זה על זה, מתחרים זה בזה, מתחרים כולם בחנן, שקולו טובע בכליל הקולות, בקהל הצפוף הצובא על הפתחים, הכל יצווחים, ובמסדרונות, בענייני-החלון (אפשר היה לשמוע שיחות — מדברים, בקול, בענייני-החלון) — על מחירי מכוניות משומשות, כן בעת אמירת "כל נדרי" — על מחירי מכוניות משומשות, על טלוויזיה צבעונית...): עד כדי כך, שאתה תמיה אם כל מה שזכור לך, מילדות, כל מה שידוע לך מן ההיסטוריה ומן הספרות על "היום הגדול והנורא" — איננו אלא "מיתוס" שחלף מן העולם (או חבוו בפניות נסחרות של חסידים ויראים); שפי

אם כך ואם כך, ה"רנסאנס" הדתי — לפחות מבחינת התופעה לרוחב — הוא עובדה, וכששאלתי את מכרי — יליד הארץ הניד תנועת-נוער וחבר קיבוץ לשעבר — למראה העם הרב הזהר לעינינו אל קונגלומאט-בתי-התפילה בערב יום-הכיפורים. מה דעתו על סיבת התופעה הזאת, אמר: למה אתה מצפה? הציונות החילונית פשטה את הרגל. היא כבר עשתה את שלה. במשך שמונים שנה היא בנתה את הארץ, הביאה עולים, יישבה,